

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 314.151.3(430=163.6)

Prejeto: 16. 10. 2008

Društveni arhivi v Nemčiji: med preteklostjo in sedanjostjo

MARJAN DRNOVŠEK

dr., znanstveni svetnik

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: marjandr@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Razvoj slovenskih izseljenskih društev v Nemčiji od konca 19. stoletja do danes nam daje zanimivo podobo. V obdobju vestfalskih Slovencev do prve svetovne vojne je bilo društveno življenje vezano bolj na katoliške organizacije. Med svetovnima vojnama je bilo število društev večje. Poleg laičnih so bila močna tudi katoliška. Po letu 1929 so se razdelila po ideološkem ključu, močno pa je bil živ jugoslovanski unitarizem. Po drugi svetovni vojni so se delila na projugoslovanska in cerkvena društva ter organizacije politične emigracije. Ohranjenost arhivskega gradiva društev iz obdobja do druge svetovne vojne je porazno. Povojna društva ekonomske emigracije so nastajala na začetku sedemdesetih let 20. stoletja in še delujejo. Vzorčno je bilo analizirano stanje ohranjenosti društvenih arhivov. Konkretno je bilo ugotovljeno stanje pri društvih Slovenija Berlin, Sava Frankfurt in Triglav Stuttgart. Podrobna ureditev in popis sta bila opravljena pri društvu Slovenija Berlin, ki predstavlja vzorčni primer slovenskim društvom v Nemčiji.

KLJUČNE BESEDE: *ekonomski izseljenci, izseljenski društveni arhivi, Janez Evangelist Krek, Nemčija, društva Slovenija Berlin, Sava Frankfurt na Majni, Triglav Stuttgart, arhivska praksa*

ABSTRACT

ARCHIVES OF ASSOCIATIONS IN GERMANY: BETWEEN PAST AND PRESENT

The position of the Slovene emigration associations in Germany has changed considerably from the end of the 19th century till the present day. Between the period of the Slovene emigration flow to Westphalia and World War I, the activities of such associations were tied mostly to catholic organizations. Between world wars, the number of associations increased and catholic associations gained strength in addition to the laic ones. There was an ideological split among them after 1929 with strong presence of Yugoslavian unitarism. Following World War 2, associations were divided into those that were pro-Yugoslavia, church associations and organizations of political emigration. The state of preservation of archival records of such associations is catastrophic for the time before WW2. Post-war economic emigration associations began to appear in the beginning of the 70s of the past century and are still active today. The author carries out a sample analysis of the state of preservation of associations' archives and provides a thorough description of the state of preservation for three associations in particular, namely Slovenija Berlin, Sava Frankfurt and Triglav Stuttgart. Slovenija Berlin is used as a sample case for the rest of the Slovene associations in Germany, and detailed arrangement and description of its archives has been prepared.

KEY WORDS: *economic emigrants, archives of emigration associations, Janez Evangelist Krek, Germany, Slovenija Berlin association, Sava Frankfurt/Main association, Triglav Stuttgart association, archival practice*

Uvod

V razpravi želim opozoriti na problem ohranjenosti oz. izginotja arhivskega gradiva izseljenskih društev v Nemčiji, ki je povezano z obdobjem ekonomskega izseljevanja Slovencev v omenjeno državo, od vestfalskega obdobja do danes. Nemška arhivska zgodba za obdobje do leta 1945 je podobna zgodbam izseljenskih arhivov v drugih evropskih državah, v katerih so delovala izseljenska društva (Francija, Luksemburg, Belgija, Nizozemska, Švica, Avstrija). Tako v obdobju med vojnama kot po novem boomu izseljevanja v evropski prostor od srede šestdesetih let 20. stoletja (t. i. gastarbajtersko obdobje), ko so se s prihodom Slovencev oz. Jugoslovanov ustanavljala društva tudi v drugih državah (Švedska, Velika Britanija, Italija), je bilo društveno življenje zelo živahno. Poleg ekonomskih moramo upoštevati tudi politične emigrante in njihova združenja, tako komunistov med vojnama kot slovenske politične emigracije po maju 1945. Pozabiti ne smemo tudi na delovanje slovenskih katoliških misij in njihovo gradivo.

V vseh obdobjih izseljenskega društvenega delovanja – omejujem se samo na evropski prostor – je nastajalo dokumentarno in arhivsko gradivo, a je bilo bolj ali manj prepuščeno društvnikom in usodi zgodovine. Ta je bila zelo ostra do tega gradiva. To je bila nedvomna posledica obeh svetovnih vojn (zlasti druge) in ne nazadnje tudi malomarnega ravnanja z gradivom. Do danes je to gradivo tudi "politicum", saj so se – in se še vedno – društva delijo po nazorskih oz. ideoloških in političnih usmeritvah. Pogosto so nastajale delitve tudi zaradi osebnega prestiža, zamer in nasprotovanj. Občutljivost tega gradiva (sezname članstva, osebni spori, stiki oz. nestiki z oblastmi v matični državi ipd.) je vplivala na ravnanje z njim. Odločitve posameznikov so bile lahko usodne za gradivo kot tako. Skratka, nevednost in naklepnost pri ravnanju z gradivom (uničevanje) ni bilo nič posebnega v nobenem od obdobj, ki jih obravnavam v tem prispevku. Osiromašenost izseljenskega gradiva spremljamo tudi v Franciji.¹

Vestfalsko obdobje: rojevanje slovenskih društev na Nemškem

Zgodovinski stiki prebivalcev z Nemčijo z območja današnje Slovenije so, kar zadeva izseljevanje oz. priseljevanje med najstarejšimi, če omenim sa-

mo krošnjarje, ki so od konca 15. stoletja do druge svetovne vojne navezovali trgovinske stike med obema evropskima območjema. V obdobju množičnega izseljevanja v Združene države Amerike je bilo manj očitno izseljevanje delovnih migrantov v Porurje in Vestfalijo. Tam je nekako "odkril" izseljence takratni slovenski javnosti Janez Evangelist Krek (1865–1917), ko je odšel mednje kot misijonar maja in junija 1899 in s pomočjo t. i. *vestfalskih pisem*, ki so bila objavljena v katoliškem glasilu *Slovenec*, seznanjal slovensko javnost s tam živečimi Slovenci in njihovimi potomci.² Leta 1900 se je za slovenščino kot materni jezik v Nemčiji odločilo 9.193 oseb, od teh 6.453 moških in 2.740 žensk, to pa za slovenske razmere ni bilo malo ljudi.³

Krek je odšel v Nemčijo po 20. aprilu 1899 in ostal več kot pet tednov. Svoje delo je začel v Börnigu, kraju med Castropom in Hernejem, 23. aprila ob 16. uri popoldne. S prižnice v zasilni cerkvi je nagovoril več kot 200 Slovencev in Slovenk, nekaj Čehov in Poljakov.⁴ Katoliški Slovenci so se zbirali v cerkvenem okolju, socialnodemokratski v nemških združenjih. Pravega društvenega življenja niso poznali. Zanimivo je bilo *Društvo sv. Rafaela v Nemčiji* (ust. 1878), ki je v začetku dvajsetega stoletja dobilo odziv tudi na Slovenskem z ustanovitvijo svoje *Družbe sv. Rafaela* (ust. 1907). Bolj je bilo namenjeno izseljencem na poti v Združene države. Mnogi potujoči v Ameriko so do nemških izhodnih pristanišč uporabljali storitve nemškega Rafaela na večjih železniških križiščih in v pristaniščih. Slovincem v Nemčiji je Krek priporočal *Katoliško ljudsko društvo*, ki je bila politična organizacija nemških katoličanov.⁵

Nekaj dni po Krekovi vrnitvi v domovino je bila v *Slovencu*⁶ napoved njegovega predavanja v Katoliškem domu v Ljubljani, in sicer o njegovem potovanju v Vestfalijo in tamkajšnjih razmerah, ki ga je imel 11. junija 1899 v okviru organizacije Slovenske krščanskosocialne zveze. V uro in pol trajajočem predavanju v nabito polni dvorani je govoril o razmerah med slovenskimi delavci v Vestfaliji. Že 14. junija je *Slovenec* objavil pismo Frana Marna, datiranega 11. junija, poslanega "iz dalje Pruske" (Sodingen-Herna), v katerem odgovarja na dopis v *Slovenskem narodu*, ki je bil poslan iz Altendorfa. Narodov dopisnik Klopčič očita, da je Krek

¹ Drnovšek, 2004, str. 205–208.

² Drnovšek, 2007a, str. 161–185; isti, 2007b, str. 75–96.

³ Valenčič 1990, str. 64.

⁴ Dolenc, 1933, pismo II, str. 127.

⁵ Dolenc, 1933, pismo XVI, str. 165.

⁶ *Slovenec*, XXVIII, št. 131, 10. 6. 1899 in št. 132, 12. 6. 1899.

prišel v Vestfalijo iz strankarskih razlogov agitirat za *Mohorjevo družbo* in "za slovenske liste". Marn še ugotavlja, da so razmere Slovencev res "žalostne", v narodnostnem pomenu šibke; to povezuje z dejstvom, da so pač na "Pruskem" in brez državljskih pravic. Tolaži ga, da se tudi domačim Poljakom ne godi nič bolje. Zato poziva, da bi bili Slovenci, Čehi in Poljaki bolj enotni ("vzajemni"), da bi sčasoma kaj dosegli. Krek jim je obljubil vsakoletni obisk slovenskega duhovnika in jih spodbujal k združevanju in skupnemu delovanju. Šestnajstega aprila 1899 je imel Krek tri govore v njihovi cerkvi (Sodingen-Herne), najprej v slovenščini, nato češčini in na koncu v poljščini. "*Pri prvih obeh so bili zajedno večinoma Slovenci in Čehi, ker ti se posebno razumemo in tudi mnogo med seboj občujemo,*" piše Marn, delavec po poklicu, in sklene, da so potem odšli na shod v gostilno; tam so se zabavali, "*razgovarjali o naši organizaciji*" in tudi peli.⁷ To je lep primer vzorca delovanja Kreka v Nemčiji. Združeval je versko poslanstvo z narodnim, kulturnim in ne nazadnje političnim delovanjem.

Krek je bil tudi kritičen. Kritiziral je njihovo nevednost (Slovenci ne slišijo božje besede in malo berejo) in slabo družbo (kjer zabavljajo proti veri, zato je želel mednje razširiti "dobro berilo"). Vzrok je videl v tem, da nimajo (katoliškega) nedeljskega lista (tednika), ki bi prinašal nabožne prispevke, npr. razlago nedeljskih listov in evangelijev, dajal pouk o posameznih krščanskih resnicah, objavjal "dobre povestice" in kakšne novice. Priporočal je branje *Življenje svetnikov*. Zavzemal se je za ustanavljanje *Marijinih bratovščin* (imenoval jih je "družbe"),⁸ ustanovili pa naj bi jih možje in mladeniči, žene pa naj bi stopale v *bratovščine krščanskih mater*, ki že "povsod" delujejo. (Leta 1854 je Pij IX. razglasil dogmo o brezmadežnem spočetju, in to je povečalo zanimanje teologov za mariologijo itd.) V 19. stoletju je bila pri ljudeh zelo v čislih Brezjanska Marija. Številni slovenski izseljenci so pred odhodom v tujino – če so le potovali skozi Ljubljano – obiskali romarske Brezje. Krek je svetoval Slovincem, da se naslonijo na župnijsko organizacijo: "*S tem dobe nekaj svojega: svoj prostor v cerkvi, svoje mesto pri cerkvenih procesijah, svoje določene čase za prejemanje svetih zakramentov.*" Da se bo ali se je že našel v župniji duhovnik, ki se bo skušal toliko naučiti slovenščine, da bo lahko izpovedoval. Cerkvene *Marijine družbe* so bile po njem toliko koristnejše, ker so omogočale skupne pobožnosti v domačem jeziku. Upal je, da se bodo v nedeljo popoldne Slo-

venci pogosteje srečevali pri skupni molitvi rožnega venca, litanij in drugih molitev. Domači duhovnik (voditelj družbe) jim bo rad pomagal in jim podelil blagoslov s Sv. rešnjim telesom. V teh družbah se bo rodilo vrsto plodnih misli: varčnost, skrb za dobre knjige, duh medsebojne ljubezni in krščanske vzajemnosti. Krek je upal, da bo s pomočjo župnikov in zaupnih mož postavil to organizacijo na noge.⁹

Podlago naj bi predstavljalo nekaj značajnih, za rojake vnetih in nesebičnih mož iz krajev, v katerih "biva več Slovencev", da bi se dobili vsak mesec v določenem kraju, sprva najbolje v Börnig-Sodingenu, kjer jim bo v pomoč vikar Anton Floren, ki je prvi začel delovati med Slovenci in "*je tudi prvi sprožil misel, naj slovenski duhovnik pride semkaj pastirovat*". Ti možje naj bi se pogovorili o vseh stvareh, ki zadevajo Slovence. To bi bil prenos zahtev katoliške politike med "katoliško misleče može". Poleg duhovnikov so za to potrebni laiki. Tesni stik, tj. ustno komuniciranje laikov z duhovniki, je bilo po Kreku nujno. To naj bi omogočilo *Ljudsko združenje za katoliško Nemčijo* (Volksverein für das katholische Deutschland¹⁰) s sedežem v München-Gladbachu. Združilo naj bi vse katoliške sile Nemčije, tako delavce, kmete, srednji razred in izobražence. Demokratično družbo naj bi gradile na osnovi krščanskih načel.¹¹ Po Kreku je imelo to združenje na Vestfalskem med zaupnimi ljudmi tudi slovenske delavce. Krek je menil, da bi to morali uvesti tudi na Slovenskem in jara in kmečka gospoda bi morali spoštovati katoliško misleče ljudi, čeprav so predilniški delavci.¹²

Od Slovencev v Nemčiji je pričakoval, da bodo brali dobro berilo, skupaj nabavljali mašne knjžice iz domovine, širili "dobre" časopise po enaki poti in se včlanili v *Družbo sv. Mohorja*. Z zadovoljstvom je ugotavljal, da se jih je dotedaj "oglasilo" že "veliko število". Če pogledamo seznam nastajajočih mohorjanskih postojank, je prva nastala leta 1888 v Penzbergu, naslednje leta 1893 v Bremnu, Gladbecku, Hochlarmarktu, Unserfritzu, leta 1895 v Wörishofnu, leta 1896 v Braubauernschaftu, leta 1897 v Marxlochu, leta 1898 v krajih Bauer, Bruch, Herten in v Krekovem letu 1899 v Altendorfu, Füssnu, Hambornu, Hördeju, Horstermarktu, Oberhausnu, Osterfeldu, Pasingu, Rauxelu in Sodingenu. V naslednjem letu jih je nastalo kar dvajset. Skupno je od leta 1888 do 1917 delovalo v

⁷ *Slovenec*, XXVIII, št. 134, 14. 6. 1899.

⁸ Leta 1847 jih je uradno ustanovil papež Pij IX.

⁹ Dolenc, 1933, pismo XV, str. 162.

¹⁰ Aubert, 2000, str. 364. Ustanovljeno je bilo oktobra 1890.

¹¹ Aubert, 2000, str. 364.

¹² Dolenc, 1933, pismo VII, str. 140.

Nemčiji kar 73 mohorjanskih postojank.¹³ Koncentracija nastanka večjega števila mohorjanskih postojank na prelomu stoletja je bila nedvomno za sluga Janeza Evangelista Kreka in njegovih misijonarskih naslednikov.

Veliko je pričakoval od "zaupnikov". Ti naj bi povsod, kjer bi bile možnosti, ustanovili svoja društva, povezana s "farno duhovščino". Zaupniki naj bi imeli vlogo posrednikov med duhovščino in "našimi ljudmi". Brez izjeme bi morali zbirati prostovoljne prispevke v posebno blagajno in ne samo tam, kjer so bila društva ali zaupniki. Prispevki bi bili namenjeni za pomoč v primeru bolezni in nesreč, saj so, kot je poudarjal Krek, ljudje ob bolezni ali nesrečah in drugih težavah veliki reveži. Skupna blagajna bi pomenila manj težav. Ob koncu svojega načrta je Krek še enkrat poudaril vlogo zaupnikov pri pomoči duhovnikom, organizaciji dela med ljudmi, ugotavljanju števila priseljencev in življenjskih razmer.¹⁴

Začetki slovenskega društvenega življenja v Nemčiji konec 19. stoletja so nejasni.¹⁵ Domnevno prvo društvo, tj. slovensko pevsko društvo "Ilirija", naj bi bilo ustanovljeno leta 1898 v Essen-Borbecku.¹⁶ Nekaj let pozneje je dopisnik iz Essna v Slovenskem narodu trdil, da je bilo "prvo slovensko pevsko društvo tu na Pruskem" ustanovljeno 18. 11. 1903 z imenom "Ilirija".¹⁷ Werner omenja, da je v Nemčiji delovalo večje število avstrijskih pevskih društev v krajih Wanne (1899), Herten (1901), Meerbeck (1902) in drugod.¹⁸ Krek pa je omenjal leta 1899 dve slovenski katoliški društvu, tj. v Börnigu in Altendorfu, in hkrati zapisal: "Če pojde tako naprej, jih bo kmali več nego v domovini, če smo prav 'pod Prajzom'".¹⁹

Katoliško delavsko društvo sv. Jožefa v ustanavljanju je 23. aprila 1899 zvečer po maši, ki se je je udeležilo več kot 200 Slovencev, nekaj Čehov in Poljakov, sklicalo "shod" v Börnigu, da bi s Krekovo pomočjo postavili "trden temelj organizaciji naših delavcev".²⁰ Vabili so tudi Čehi. Krek je bil oster, ko je zapisal: "Tukaj bivajoči Čehi – brez izjeme lahkoživci in socialni demokrati – so si najeli iz Geselkirchna svojega 'Kristana'"²¹ Ob tem dogodku se je Krek razpisal o

socialni demokraciji. Omenjal pa je tudi, da zborovanja v Börnigu niso prijavi, čeprav so nanj vabili s plakati. Kljub temu se policija ni vmešala v dogodek.²² V Altendorfu je uspešno delovalo *Katoliško slovensko delavsko društvo*, ki je omogočalo podporo v primeru bolezni in imelo svojo hranilnico. Po maši 7. maja 1899²³ se je Krek udeležil "shoda" v omenjenem društvu. Altendorf je imel okoli 5.000 prebivalcev, med njimi 600 do 700 Slovencev, z okolico vred več kot 1.000.²⁴ Župnik Lenarz in kaplan Hennes sta bila organizatorja slovenskih delavcev in nedvomno pobudnika ustanovitve omenjenega društva. "Če se uresniči opisana organizacija – in upam, da se – bo to brž drugače," piše ob koncu načrta, ki ga je uvedel tako: "Po temle načrtu menda pojde." Izražena up na začetku in dvom na koncu kažeta na Krekovo realno gledanje na stanje tako v domovini kot v Nemčiji. Končuje tako: "Z eno prošnjo pa že zdaj stopam pred slovenski svet! Knjig je treba, da ustanovimo knjižnice." Svetuje, naj vsako društvo knjižnico. Slovence v domovini poziva, naj pošiljajo tiske v Nemčijo in pravi, da bo *Slovenčev* uredništvo rado posredovalo pri tej akciji. Vsaka slovenska družina bi morala poleg molitvenikov, časopisa in knjig *Družbe sv. Mohorja* imeti katekizem, razlago nedeljskih evangelijev (Leonard Goffine)²⁵ in Tomaža Kempčana, da bi lahko z berilom nadomestila pridige. Razloga za to sta bila dva – prvi, da Slovenci niso mogli spremljati pridig nemškega duhovnika zaradi neznanja ali slabega znanja nemščine, in drugi –, kot nadomestilo v času odsotnosti slovenskega duhovnika.

Krek je pogosto poudarjal pomen knjig. V Nemčiji mu je ugajalo delo *Boromejskega društva* (Verein vom heiligen Carl Borromäus) s sedežem v Bonnu. Skliceval se je na njegove podatke iz leta 1897, ko je imelo 21.617 članov (članarina 6 mark na leto), 14.242 deležnikov (3 marke na leto) in 30.133 deležnikov po marko in pol na leto. Član je lahko izbral po eno knjigo na leto (leta 1898 je bilo na izbiro 1.329 knjig), člani pa so lahko dobili tudi

Jugoslovanske socialdemokratske stranke. Kot vodja slovenskih socialistov je bil trn v peti Krek in somišljenikov. Dolenc, 1933, pismo II, str. 128.

²² Dolenc, 1933, pismo II, str. 127–129.

²³ Slovenska božja služba je bila v nedeljo, 7. maja 1899. Po Krek se je zbralo 1.000 naših, matere z dojenčki, med petjem in govori so se oglašali "mladi Slovenčki", grmelno je po cerkvi: Marija, k tebi uboge reve ... Domači župnik mu je po maši s solzami v očeh stisnil roko. Dolenc, 1933, pismo XII, str. 154–155.

²⁴ Dolenc, 1933, pismo XI, str. 152.

²⁵ Goffine Leonard (1648–1719), avtor številnih verskih del, ki so bila prevedena tudi v slovenščino in popularna v drugi polovici 19. stoletja.

¹³ Vovko, 2002, str. 55–56.

¹⁴ Dolenc, 1933, pismo XI, str. 153.

¹⁵ Drnovšek, 1999, str. 39.

¹⁶ Werner, 1985, str. 119.

¹⁷ *Slovenski narod*, št. 294, 21. 12. 1903; Drnovšek 1999: 39.

¹⁸ Werner, 1985, str. 120.

¹⁹ Dolenc, 1933, pismo III, str. 131.

²⁰ Dolenc, 1933, pismo II, str. 127.

²¹ Etbin Kristan (1867–1953) socialni demokrat, v letu Krekovega obiska Vestfalije in Porenja član izvršnega odbora

druge knjige po nižji ceni (leta 1898 je zapisnik teh knjig štel 10.164 števil). Slovenci se imamo kaj naučiti, je menil Krek. *Mohorjeva družba* je za širjenje "dobrih knjig" vzorno urejena, vendar je potrebna še druga stran *Boromejskega društva*. Pri tem je verjetno mislil na bralce, če ne tudi na število knjig. Krek je videl, da so dobre knjižnice nujne tudi na Slovenskem. Na Moravskem so se temu delu posvečali bogoslovci. Nemško *Boromejsko društvo* je celo načrtovalo javne knjižnice in bralnice v večjih krajih. Podlaga vsemu temu je bila po Krekovem mnenju trdna katoliška "politična organizacija".²⁶

In če se vprašamo, ali so se ohranili arhivi iz tega obdobja rojevanja? Društva so bila, arhivsko gradivo pa se ni ohranilo.²⁷ V tem času so ameriški Slovenci imeli številne organizacije, ki so delovale po ideološkem ključu (tj. pripadnosti katoliškemu, naprednemu / liberalnemu in socialističnemu taboru), in izdajali številne časopise in revije. To jih je povezovalo med seboj in z domovino. Na Nemškem tega ni bilo. Večinoma so v naslednjih letih odhajali mednje samo slovenski katoliški misijonarji. Težko je naštetih vzroke za to stanje, najbolj oprijemljivo pa je dejstvo, da jih je bilo malo. Zavedanje pomena izseljenskih arhivov je v domovino prodrlo že v tem obdobju, čeprav bolj plaho kot odločno. O tem sem že pisal v reviji Arhivi.²⁸

Obdobje med svetovnim vojnama

Do nacizma v Nemčiji je društveno življenje potekalo po ustaljenih tirnicah. In celo več, društveno življenje je bilo dovoljeno tudi po letu 1933. Zaradi gospodarske in politične krize v začetku dvajsetih let 20. stoletja so številni slovenski priseljenci Nemčijo zapustili in se izselili v sosednje države, zlasti v Francijo, Belgijo in na Nizozemsko. Spomladi 1926 je v Nemčiji delovalo 25 moških rudarskih *društev sv. Barbare* in 9 ženskih *bratovščin Rožnega venca*. V Barbaro je bilo vključenih 750 članov in bratovščino 820 članic. Leta 1922 je izseljenski duhovnik Janez Kalan oboje združil pod streho *Zveze slovenskih katoliških društev*. Z začetkom nacizma so v glavnem prepovedali delovanje katoliških društev, vendar so slovenska katoliška društva živela dalje in uživala prostost.²⁹ Polarizacija slovenskih društev v Nemčiji se je začela z začet-

kom diktature v Jugoslaviji in pritiskom Beograda za unifikacijo in centralizacijo društev v jugoslovanskem duhu. Zunanji znak je bil v tem, da so slovenska društva dobila v imenu pridevnik "jugoslovansko", čeprav so bila po članstvu in delovanju popolnoma slovenska.

Že v obdobju ljubljanske in mariborske oblasti, zlasti pa z nastankom Dravske banovine, se je okrepilo zanimanje za izseljenska društva po svetu, tudi v Nemčiji. Obe oblasti sta že leta 1928 ustanovili skupni "izseljenski urad", ki se je po ustanovitvi banovine preimenoval v "izseljenski referat". Svojo vlogo v Nemčiji so imeli pri evidentiranju društev konzulati (Düsseldorf) in poslanstvo (Berlin). Za Nemčijo je bil najpomembnejši konzulat v Düsseldorfu. Tam je leta 1929 deloval "Jugoslovanski iseljenički odbor za Njemačko" pod vodstvom generalnega konzula Brana Markoviča, ki je izvedel popis slovenskih društev.³⁰ Obstajala je *Zveza slovenskih katoliških društev* (sv. Barbare) v Nemčiji, ki je združevala 27 društev s 1.131 člani. Sedež Zveze je bila "Slovenska pisarna" v Gladbecku. Imela je duhovnega vodjo (Janeza Evangelista Kalana), predsednika (Janeza Lindiča), sekretarja (Janeza Kotarja) in blagajnika (Josipa Dobravca). Posebej je delovala zveza z imenom *Ženska društva sv. Barbare v Nemčiji*, ki je vključevala 16 društev z 2.339 člani in članicami. Peter Bolha pa je vodil *Zvezo jugoslovanskih delavskih in podpornih društev v Nemčiji* s sedežem v Recklinghausnu. Združevala je 26 samo moških društev s 1.373 člani.³¹

Devetnajstega februarja 1933 so bila na sedežu konzulata v Düsseldorfu sprejeta pravila na novo ustanovljenega *Centralnog Saveza Jugoslovanskih Rudarskih Udruženja u Nemačkoj*. O tem je poročal konzulat ministrstvu za zunanje zadeve v Beograd, političnemu oddelku (22. 2. 1933). V njem konzul Marković navaja, da po zaslugi nemških katoliških duhovnikov, ki so vplivali na nekatere predsednike društev sv. Barbare, ni prišlo do dokončnega "spajanja" obeh zvez v Nemčiji. To je bil sicer njegov cilj. Dosegel je, da bosta obe zvezi delali skupaj "... *zajednički, razume se pod kontrolom i uputstvima Kralj. Konzulata i Iseljeničkog Komesarijata*" o vseh vprašanih jugoslovanske kolonije v Nemčiji in vsak zase kot do tedaj. Sklenjen je bil nekakšen kompromis. Obe zvezi sta se odtlej morali skupaj obračati na konzulat in vse pristojne v domovini.

²⁶ Dolenc, 1933, pismo VII, str. 139.

²⁷ Nemški raziskovalec dr. Rolf Wörsdörfer je v okviru raziskovanja slovenskih migracij v Nemčijo prečesal številne arhive v Porurju in Vestfaliji, vendar ni našel nobenega društvenega gradiva slovenske provenience.

²⁸ Drnovšek, 2007c, str. 43–56.

²⁹ Šlibar, 1937, str. 72.

³⁰ Predsednik Odbora je bil izseljenski poslanik Berislav Gj. Deželić, podpredsednik duhovnik Janez Kalan, njegov namestnik čevljar A. Urh, generalni sekretar rudar Pavel Bolha in odborniki (vsi rudarji) A. Končila, Ivan Lindič, Fr. Doberšek in I. Mažgon. AS 74, 3/297.

³¹ AS 74, 3/297.

Celo več, obe naj bi imeli enako število v nadrejeni *Centralni zvezi* in delovali le prek njih. Zato je konzul vztrajal na točki 3. v omenjenih pravilih, ki je določala način delovanja (pravila spisu niso priložena, op. avt.). Po mnenju konzula naj bi bilo vse odvisno od *Centralne zveze*, njene taktike, da bi se izognili razprtijam.³²

Devetega januarja 1933 je konzulat v Düsseldorfu poslal dopis na ministrstvo socialne politike in narodnega zdravja, to pa ga je posredovalo kraljevi banski upravi v Ljubljano. V njem sporoča o ustanovitvi prvega ženskega *Udruženja u Savezu jugoslovanskih radniških i potpornih društava u Gladbecku*, ki se je zgodila 8. januarja. V dopisu omenja, da je njegovo delo enako delu drugih dveh zvez, tj. predvsem delo v zvezi s kulturnonacionalno propagando, vzgojo otrok in odraslih, krepitvijo narodnega duha in nacionalne zavesti. Navzoč je bil tudi nemški novinar, "prijatelj našeg naroda", dr. Köhler.³³

Leta 1938 je v Nemčiji delovalo 34 društev (2.243 članov), ki so bila povezana v *Zvezo jugoslovanskih narodnih katoliških društev sv. Barbare*, del izseljencev pa je bil povezan v *Zvezo jugoslovanskih in podpornih društev* (36 društev s 1.690 člani). Poleg njih je delovalo še 16 ženskih društev z 218 članicami. Podroben seznam do sedaj evidentiranih društev je objavljen.³⁴

Izseljenska učiteljica Ažmanova je navajala za leta 1936 obstoj *Zveze jugoslovanskih narodnih društev*, ki je združevala 31 društev, od teh na novo delujočih kar sedem od leta 1936. Do seznama je bila kritična, saj so društva tudi ugašala. V letu 1939 je Ažmanova v okviru *Centralne zveze jugoslovanskih in narodnih društev v Nemčiji* evidentirala 23 društev; šest društev, je pisala, bi bilo potrebnih "obnove". Leta 1939 je delovalo še osem društev *Bratovščine živega Rožnega venca*. Bansko upravo je opozorila, da društva "hirajo" kot posledica pomanjkljivih osebnih stikov, pobud, zlasti pa zaradi povečane nemške propagande in asimilacijskega delovanje nemške šole. Sama je dvomila o skupnem številu in predlagala nemogoče, in sicer, da bi šla osebno na teren, da bi se prepričala o stanju. To je bil tudi že čas vojne, ki je zajela del evropskih držav.³⁵

Tudi v Banovini je delovalo veliko društev, ki so skrbela za izseljence in begunce. Naštejmo nekatera (seznam ni popoln): razna izseljenska karitativna društva, Izseljeniška liga, Družba sv. Rafaela v Ljubljani, Jugoslovansko iseljeničko udruženje,

Društvo za varstvo deklet v Ljubljani, Družba sv. Rafaela za Slovensko krajino v Črenšovcih ali Murski Soboti, Izseljeniški fond, Zveza poljedelskih delavcev v Murski Soboti, Jugoslovanski narodni svet, Odsek za izseljeništvu (Zagreb), Izseljeniški sosvet, Narodni izseljeniški svet Družbe sv. Rafaela, Izseljenska zbornica itd. itd. Vsaj po številu vidimo, da je bilo zanimanje za rešitev t. i. izseljenskega vprašanja veliko, rezultati pa niso bili tako uspešni. Velika gospodarska kriza sredi med vojna je otežila to politiko. V ospredju je bilo vprašanje povratnikov in njihovega statusa po vrnitvi.³⁶

Glede zbiranja gradiva se je izoblikovala ideja duhovnika Antona Merkuna; ta je namreč leta 1928 zagovarjal nastanek Izseljenskega muzeja, ki bi zbiral različno gradivo z izseljenskega območja doma in iz novih okolij. Namenjeno bi bilo praktični in kulturni uporabi. Zamisel o "izseljenskem katastru" je vzniknila že v tem času. Merkun jo je povezoval z "oblastnim izseljeniškim uradom". Njegova zamisel je bila znana poznavalcem v drugih delih Jugoslavije, saj je bila objavljena v *Novem iseljeniku* v članku "Zanimanje za iseljeničko vprašanje v Sloveniji".³⁷ Izseljenski komisariat v Zagrebu je že 25. marca 1929 dal pobudo za izdelavo izseljenskega katastra, vendar predvsem za izseljence, ki so odšli v Ameriko. Da ga zbirajo že dlje časa. Kataster bi pomenil načrtno zbiranje podatkov o izseljencih. Zgled jim je bil Inštitut za Nemce po svetu v Stuttgartu. Naselbine naj bi bile temeljni nosilec informacij. Tako je bilo v Franciji 30, Belgiji 6, na Nizozemskem 5, v Nemčiji 50 in Luksemburgu 3 naselbin jugoslovanskih izseljencev. Največji poudarek je bil na statističnih popisih z informacijami o podpornih organizacijah (društvih), kulturnih institucijah, časopisih, gospodarskih organizacijah, naslovih pomembnih izseljencev, knjižnicah, zbiranju fotografij itd.³⁸

V medvojnem obdobju je bila organizirana razstava Rudolfa Seliča iz Heerlena v Ljubljani. Bil je avtor brošure *Naši v Holandiji* (Heerlen, 1934). Bil je delavec in je živel sprva v Nemčiji, potem v Franciji in potem na Nizozemskem. Razstava v Ljubljani je potekala v okviru Ljubljanskega velesejma. Na njej je razstavil arhivsko in muzejsko gradivo.³⁹ Izseljensko gradivo je bilo razstavljeno tudi na novinarski razstavi v Ljubljani leta 1937. Prireditelji so prosili, da bi jim izseljenski arhiv banske uprave po-

³² AS 74, 4/316.

³³ AS 74, 4/321.

³⁴ Drnovšek, 1996, str. 33–49.

³⁵ AS 74, 3/293.

³⁶ Drnovšek, 1999, str. 113–126.

³⁷ *Novi iseljenik*, št. 22–23, str. 6.

³⁸ *Novi iseljenik*, št. 4, 1. 4. 1929.

³⁹ AS 74, 3/268.

sodil izseljenski tisk.⁴⁰ Administracija banske uprave je opozarjala, da sta dve omari, nabavljeni leta 1929 za kataster izseljencev, že polni. Prošnjo za novo so dali 2. 11. 1931. Kataster je vseboval popisnice izseljencev, urejene po občinah, abecedni register izseljencev, seznam izseljenskih naselbin in pomembnih publikacij.⁴¹ "Zabeležno knjigo" izseljencev so vodili že od leta 1928 po posebnem obrazcu.⁴²

Pomemben vir informacij o izseljenstvu po Evropi so časopisi, saj jih ni bilo tako malo. Vendar za Nemčijo v obdobju med vojnama lahko ugotovimo, da je izhajalo le katoliško glasilo *Naš Zvon* (1925–1927). Najprej je izhajalo v Bottrop-Boyu, potem v Kranju. Želelo je pritegniti naročnike od drugod, zlasti iz Avstrije, Francije, Belgije in Nizozemske, pa Madžarske in južnih delov Jugoslavije ter celo iz držav onstran oceanov. Leta 1925 je imelo 1.500 naročnikov, vendar je leto pozneje naklada začela upadati. Izkazalo se je, da so izseljenci raje naročali katoliška glasila iz domovine. Mednje pa je prihajal tudi katoliški *Izseljenski vestnik* (1932–1940), ki je leta 1935 vključil še katoliškega *Rafaela* (1931–1935), ki je izhajal na Nizozemskem. Leta 1938 je izšlo 2.000 izvodov.⁴³

Društva so imela tudi knjižnice, ki so pridobile knjige predvsem iz Jugoslavije. Slovenski darovalci so bili Zveza kulturnih organizacij v Ljubljani, Družba sv. Mohorja, Jugoslovanska matica v Ljubljani, Kraljeva uprava Dravske banovine in še kdo. Večje knjižnice so bile v krajih Essen-Stoppenberg (Jugoslovansko delavsko in podporno društvo, 800 knjig), Gladbeck (715 knjig), Moers-Meerbeck (Jugoslovansko katoliško društvo, 315 knjig) in Düsseldorf (Jugoslovanski izseljenski odbor, 500 knjig). Leta 1931 so našteji 3.358 bralcev. Obstajale so še manjše knjižnice. Nobene informacije pa ni, da bi zbirale tudi arhivsko dokumentacijo.⁴⁴

Po letu 1945

Po drugi svetovni vojni se je del izseljencev vrnil iz Nemčije in tudi iz drugih evropskih držav, na primer Francije in Belgije (repatriiranci). Številni so bili razočarani nad stanjem v novi Jugoslaviji. Oblasti so imele kar nekaj težav z njimi, ker se niso prilagodili. Nastalo je t. i. vprašanje izseljencev povratnikov. Tisti, ki so prišli iz Nemčije, zlasti Vest-

falije, so večinoma imeli nemško državljanstvo. Kljub temu so ostali Slovenci po narodnosti in so se kot povratniki opredelili za državljane Jugoslavije. Vendar jih je veliko obdržalo nemško državljanstvo zaradi ekonomskih in socialnih razlogov (pokojnine).⁴⁵ Nekateri iz vrst politične emigracije so ostali v Zvezni republiki Nemčiji.⁴⁶ V petdesetih letih so prihajali "novi" begunci, ki so se izrekli za politične, v resnici pa so bili bolj ekonomski emigranti.⁴⁷ Pravi boom ekonomskega izseljevanja je bil sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja s postopnim povečevanjem števila ekonomskih izseljencev oz. zdomcev oz. delavcev na začasnem delu v tujini. Ti so se začeli organizirati v društva. Po imenu jugoslovanska, vendar po jeziku slovenska. V sedemdesetih letih jih je nastalo osem: Katoliška skupnost – Berlin (1970), Triglav – Stuttgart (1971), Sava – Frankfurt na Majni (1972), Bled – Essen (1972), Triglav – München (1975), Maribor – Hilden (1975), Slovenija – Gütersloh (1976), Lastovka – Ingolstadt (1977), Ljubljana – Essen (1977), France Prešeren – Burscheidt (1977) in Planika – Ravensburg (1978). V koordinacijo južne Nemčije se je do leta 2003 povežalo devetnajst društev. Po podatkih *Rodne grude* je bilo leta 2002 trideset društev.⁴⁸ Na spletnem seznamu Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu je danes 29 združenj: Koordinacijski odbor za južno Nemčijo, Slovenska dopolnilna šola, Triglav Sindelfingen, Triglav Stuttgart, Triglav Reutlingen, Kajuh Uhingen, Slovenija Ulm, Mura Bönningheim, Planika Radolfzell, Zlatorog Schwäbisch Gmünd, Prešeren Mannheim, Lipa Tuttlingen, Slovenija Stuttgart, Drava Augsburg, Jenko Nürnberg, Sava Frankfurt, Lipa München, Planika Ravensburg, Lastovka Ingolstadt, Slovenija Berlin, Bled Essen, Krka Hannover, Slovenska beseda Hüchelhoven, Zvon Aalen, Prešeren Burscheid, Slovenski muzikantje Sindelfingen, Zvon Krefeld in Maribor Hilden.⁴⁹

Društva so nastajala in se ukinjala. Osip članstva je bil vedno večji. Številni so odhajajo v domovino. Mladih kot organizatorjev in vodij društvenih prireditev, administracije, skrbi za društvene

⁴⁰ AS 74, 3/282.

⁴¹ AS 74, 1/24.

⁴² AS 74, 2/31.

⁴³ Drnovšek, 1992, str. 287–289.

⁴⁴ Deželić, 1931, str. 47–48.

⁴⁵ AS 1589/III, šk. 43, a. e. 1454.

⁴⁶ Drnovšek, 1998, str. 234–247.

⁴⁷ "Stari" begunci so bili prebežniki iz maja 1945, ki so živeli v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji in so se do začetka petdesetih let razselili po svetu. "Novi" begunci so bili mešanica med ekonomskimi in nazorskimi ali političnimi begunci, ki so ilegalno zapuščali Jugoslavijo, v največjem številu ravno v petdesetih letih 20. stoletja.

⁴⁸ *Rodna gruda*, 49/3, 15, 2002.

⁴⁹ <http://ok-slovenija.org> (7. 10. 2008).

prostore, finančno delovanje itd. je malo. V glavnem je vse na ramenih starejših. Po pogovoru s predsednico društva Slovenija Berlin, gospo Anico Kraner, se mladi srečujejo večinoma na folklori-adah. In seveda v šolah dopolnilnega pouka slovenskega jezika. Vendar se mladi na srečanjih v društ-vih raje pogovarjajo v nemščini, čeprav bolje ali manj znajo slovensko.⁵⁰

Društveno arhivsko gradivo

Po Zakonu o odnosih RS s Slovenci zunaj nje-nih meja⁵¹ je država zadolžena za ohranjanje slovenske izseljenske kulturne dediščine, ki nastaja v slovenskih skupnostih po svetu. Ta obsega arhivsko, muzejsko in knjižnično gradivo. Poudarki so zlasti na strokovni pomoči in izobraževanju posameznikov v izseljenstvu, ki bi poskrbeli za zbir, ureditev, popis in hrambo arhivskega gradiva. Poleg tega sta v interesu države tudi raziskovalna analiza in primerjava dosedanjih terenskih raziskav izseljenskega arhivskega in muzejskega gradiva. Tudi kar zadeva Nemčijo, Francijo, Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg je dokumentarno in arhivsko gradivo ogroženo, saj se slovenske skupnosti zmanjšujejo (vračanje ipd.), starajo, izgubljajo svoje društvene prostore in še kaj, kar ogroža tudi omenjeno gradivo. To gradivo ni samo del slovenske, ampak tudi del kulturne dediščine okolja, v katerem živijo in ustvarjajo slovenski izseljenci. Problem je torej žgoč. Do nedavnega je bilo – govorim z ozirom na arhivsko gradivo – strokovno in raziskovalno delo zapostavljeno. V zadnjih nekaj letih se je le nekaj premaknilo na tem področju. Vendar še zmeraj bolj simbolično kot sistematično. Metode dela na terenu so bile: konkretna pomoč društvom pri urejanju, zlasti na strokovnem izobraževanju, uporabi ustne metode (intervjuji), analizi dobljenih podatkov z zgodovinskega, sociološkega, etnološkega in kulturnoantropološkega stališča za ugotovitev stanja in izdelavo osnov (strategije) za državo Slovenijo.

Med prvimi je v novejšem času začela terensko delo pri urejanju dokumentarnega in arhivskega gradiva pri izseljenskih društvih kolegica mag. Milica Trebše Štolfa, in sicer v Kanadi, pozneje tudi v Združenih državah Amerike. Pristop je razložila na okrogli mizi Slovensko izseljensko gradivo (31. maja 2000).⁵² Poudarek njenega dela je bil na izde-

lavi fotokopij, ki jih je zbiral Arhiv Republike Slovenije. Od oktobra 2002 do oktobra 2003 je potekal ciljnoraziskovalni program z naslovom *Stanje arhivskega, muzejskega in knjižničnega gradiva pri slovenskih izseljencih po svetu*. Sodelovala sta Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani in Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče Koper. Poudarek je bil na Avstraliji, Franciji in Luksemburgu. Vodila ga je dr. Breda Čebulj Sajko. Rezultati so bili objavljeni v glasilu Arhivi.⁵³

Že pred nastavkom novega projekta je bil izveden vzorčni poskus na 10. srečanju izseljenskih društev v Rüdeshemu v Nemčiji (15.–17. aprila 2005). Vabilo na to srečanje je prišlo s slovenskega konzulata v Münchnu. Na njem je bil (verjetno) prvič govor o varovanju arhivskega gradiva. (Slovenska izseljenska matica je bolj zbirala gradivo, ki so ga pošiljali posamezniki tudi iz Nemčije.) Takoj se je odzvalo društva Slovenija Berlin, ki ga je vodila – in ga še vedno vodi – gospa Anica Kraner. Na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU je bil zastavljen ciljnoraziskovalni projekt *Stanje arhivskega in muzejskega gradiva pri slovenskih izseljencih v Nemčiji in državah Beneluksa*.⁵⁴ Pri njem so sodelovali Arhiv Republike Slovenije, Slovenski etnografski muzej in omenjeni Inštitut kot nosilec projekta. Arhiv Republike Slovenije je sodeloval predvsem kot posvetovalni organ, Slovenski etnografski muzej in Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU pa kot strokovna in raziskovalna izvajalca. Na internetnem portalu, ki ga pripravlja Urad Vlade Republike Slovenije bodo v elektronski obliki postavljena okvirna navodila o ohranjanju, urejanju in opremljanju arhivskega gradiva izseljenskih društev, ki so nastala predvsem na podlagi analize in strokovnega urejanja arhivskega, etnološkega in muzejskega gradiva v Nemčiji. Omenjena navodila bodo uporabljiva tudi za Slovence v drugih evropskih državah in v slovenskih skupnostih po svetu kot vzorec za ravnanje. Temeljna izhodišča so bila predstavljena na seminarju za arhiviste, ki je potekal v Ljubljani septembra 2008.⁵⁵ Tu so bili predstavljeni in analizirani različni pristo-

⁵⁰ Štumberger, 2007, str. 45.

⁵¹ Ur. l. RS, št. 43/06, 21. 4. 2006.

⁵² Slovensko izseljensko gradivo, *Dve domovini/Two Homelands*, 11–12, str. 116–119.

⁵³ Čebulj Sajko, 2000a, str. 189–191; Čebulj Sajko, 2000b, str. 193–198; Kalc 2004, str. 199–203.

⁵⁴ Bil je sprejet v okviru CRP Konkurenčnost Slovenije 2006–2013 pod šifro V5-0271; potekal je od 1. oktobra 2006 do 30. septembra 2008.

⁵⁵ Seminar v organizaciji Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, Arhiva Republike Slovenije in Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU je trajal od 14. 9. do 19. 9. 2008. Na njem sva s kolegico mag. Dašo Koprivec seznanila tečajnike s praktičnimi izkušnjami pri delu v treh nemških društvih, tj. Slovenija Belin, Sava Frankfurt na Majni in Triglav Stuttgart.

pi v krogu izseljenskih arhivistov z različnih kontinentov in držav. Model pristopa, ki smo ga uporabili v Nemčiji, se je izkazal za dobrega, čeprav je delo zahtevalo več časa. Poudarek je bil na praktičnosti arhivske obdelave izseljenskega arhivskega gradiva, da bi izseljence spodbudili, da se tega dela lotijo.

Le nekaj opazanj.

Prvi stiki z izseljenci s temo ohranjenosti njihovih društvenih arhivov so bili na letnih srečanjih društev v Rüdeshemu (2005), Berlinu (2006) in Stuttgartu (2007). Na vsakem srečanju je bilo zanimanje večje, hkrati pa je bil večkrat izražen strah pred urejanjem in popisovanjem gradiva. Težko je bilo dobiti posameznike, ki so bili pripravljene sodelovati in se ob pomoči preprostih navodil lotiti zbiranja, čiščenja, urejanja in popisovanja gradiva. Predavanja s praktičnimi navodili so bila zgolj kapljica v morju. Resnično je delo zaživelo s pomočjo sodelavcev, podkovanih z znanjem arhivstike in muzejskega dela iz Slovenije. Pri treh društvenih je urejanje potekalo v stopnjah, in sicer:

- zbrati je bilo treba gradivo, ga očistiti, odstraniti neustrezno opremo, ugotoviti glavne skupine ohranjenega in manjkajočega gradiva, ga okvirno popisati in začasno tehnično opremiti (tj. primer društva Triglav Stuttgart, na enem obisku v slabem tednu dni);

- pri gradivu društva Sava v Frankfurtu je bil storjen nov korak, in sicer ureditev gradiva po kategorijah (tiski, plakati, članski seznami, občni zbori itd.) in tematskih sklopih, ki so nastali med delovanjem društev (slovenska šola, folkloriada, praznovanja obletnic ipd.). Narejen je bil okvirni popis, podrobnejša ureditev ni bila izvedena. Obiska arhivista iz Slovenije sta bila dva, skupaj po deset dni. Delo bo nadaljevala gospa Silva Regelbuto.

- najpopolnejša je bila ureditev gradiva društva Slovenija Berlin. Ob treh obiskih in z veliko mero pridobljenih izkušenj je za podrobno ureditev gradiva zaslužna gospa Anica Kraner, predsednica društva. Primer: občni zbori in upravni odbori (gradivo, v katerem je bila skoncentrirana zgodovina društva) so podrobno urejeni. Manjkajoči dokumenti so bili najdeni.

To je seveda le majhen delček gradiva izseljenskih društev v Nemčiji. Težko je zajeti vsa. Veliko je podobnosti v kategorijah gradiva, hkrati pa tudi različnosti, odvisno pač od bogastva dejavnosti društvenikov, njihovega sodelovanja z drugimi etničnimi društvi, raznimi organizacijami v priseljskem okolju itd. Najpomembnejši so bili društveni predsedniki oz. predsednice in tajniki, saj je bilo od njihovega dela odvisna ohranjenost gradiva.

Več menjav vodstev je povzročilo neljub odnos do gradiva, vodenje lastnih "map in fasciklov", prenašanje gradiva v domače okolje in tako tudi uničenje ipd. Primer društva Sava nam je v opomin. Društvo je bilo ustanovljeno leta 1972, vendar so prvi dokumenti šele z začetka osemdesetih let prejšnjega stoletja. Objektivni vzroki za neprimeren odnos do gradiva so pomanjkanje prostorov za arhivsko omaro ali dve, še več, mnogi so opuščali društvene prostore ali se selili v manjše, v takih pa je hramba arhiva še bolj problematična. Članstva je vse manj, starejši se vračajo domov, mlajših urejanje arhivov ne zanima.

Mogoče se kdo vpraša, ali je potrebno ohraniti vse društvene arhive v Nemčiji? Več kot se jih bo ohranilo, bolje bo ohranjeno kulturno bogastvo, pvezano z življenjem in delom slovenskih izseljencev v Nemčiji. S stalščica raziskovalcev migracij je v sedanjem času izredno zanimivo gradivo za raziskovalna področja, ki se ukvarjajo npr. s problematiko vrednot izseljenskega in priseljskega okolja, prehranjevanja, družabnega življenja nasploh, (ne)ohranjanja slovenskega jezika, problematike integriranja in asimilacije, življenjskih zgodb posameznikov, ideoloških in političnih nasprotij itd.

Sklep

Daljnoročno gledano so – kar zadeva Nemčijo (in širše) – potrebni ti koraki:

- povečati zanimanje za ohranjanje slovenske kulturne dediščine v priseljskih okoljih;

- s pomočjo Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu so v nastajanju konkretni dolgoročni cilji. Poudariti je treba pomen celovite politike države Slovenije do ohranjanja, npr. ustanovitev kulturnega centra v Stuttgartu, kjer bi na enem kraju hranili zbirke arhivskega gradiva vsaj za zahodni del Nemčije, če že ne za vso Nemčijo. Dobro imajo urejeno to vprašanje Slovenci v Avstraliji (HASA v Sidneyju in Melbournu). Enako velja za rojstvo Centra oz. muzeja in arhiva v Clevelandu, ki je nastal poleti 2008;

- analizirati oz. primerjati slovensko in nemške arhivske zakone (zvezni in deželne), ki govore o ohranjenju izseljenskega arhivskega gradiva. Naj bo v državi nastanka ali ga je dovoljeno prenesti v Slovenijo?

- potrebno bo spodbujati zanimanje mladine za ohranjanje arhivske dediščine, ki so jo ustvarjali starši in dedi. Okrepiti je treba zavest, da to ni nepotreben papir, ampak del življenja njihovih prednikov. Razpisati bi morali štipendije za raziskovanje

preteklosti in sedanjosti v priseljenskih okoljih; to bi spodbudilo vedenje o preteklosti, pred vrati pa bi imeli tudi na voljo arhivsko in drugo gradivo ter ljudi, ki so ustvarjali to gradivo;

- v okviru dopolnilnega pouka slovenskega jezika, ki predstavlja vsaj v evropskem prostoru dobro utrjeno mrežo, bi morali spodbujati učitelje in otroke, da bi segli tudi po društvenem arhivskem gradivu. Glede na obdelana društva v Nemčiji (Berlin, Frankfurt, Stuttgart) se kaže, da je kar precejšen del tega gradiva rezultat dela mladih in omejenega dopolnilnega pouka. Pristopi so lahko različni, npr. razstave, izdajanje "zgodovin" življenja mladih, plakatnih predstavitev, videofilmov ipd;

- doseženo je bilo načelno soglasje o sodelovanju članov projekta z Uradom Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu pri izdelavi internetnega portala. Tako bomo sodelovali na področju izseljenskega arhivskega gradiva. Nanj bodo pripeta splošna (praktična) navodila za zbiranje, urejanje, hranjenje in popisovanje društvenih arhivov in muzealij, pa tudi vzorce posameznih popisov.

Skratka, prvi koraki so bili narejeni. Vendar še vedno obstaja negotovost, kaj bo z arhivi slovenskih društev v prihodnje. Upajmo, da ne bodo "izginili", kot so poniknili neznano pred prvo in med obema vojnama. Vsebinsko bogastvo laičnega društvenega arhiva iz obdobja do druge svetovne vojne nam kaže edini doslej znani ohranjeni fond, tj. *Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji* (1929–1940), ki je hranjen v zbirki Inštituta za slovensko izseljenstvo v Arhivu Republike Slovenije.⁵⁶

Literatura

Čebulj Sajko, Breda: Arhivi slovenskih izseljencev – dolgoročni projekt Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU in njegovih sodelavcev. *Arhivi* 27 (2004a), št. 1, str. 189–191.

Čebulj Sajko, Breda: Arhivsko gradivo izseljencev v Avstraliji – neprecenljiv vir za raziskovanje življenja avstralskih Slovencev. *Arhivi* 27 (2004b), št. 1, str. 193–198.

Deželić, Berislav Đuro: *Naša emigracija u Njemačkoj*. Zagreb: Jugoslovanska Štampa d.d., 1931.

Dolenec, Ivan : Dr. Janez Ev. Krek. *Izbrani spisi*. IV. zvezek: prvokrat v državnem zboru (1897–1900). Celje: Družba sv. Mohorja, 1933.

Drnovšek, Marjan: Krekova Vestfalska pisma: socialno-ekonomski pogledi in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 25 (2007a), str. 161–185.

Drnovšek, Marjan: Krekova vestfalska pisma:

versko-moralni, narodno-kulturni in politični pogledi in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 26 (2007b), str. 75–96.

Drnovšek, Marjan: "Potrebnost in nujnost obrambnega arhiva" (1912). *Arhivi* 30 (2007c), št. 2, str. 43–56.

Drnovšek, Marjan: Kje je arhivsko gradivo izseljenskih društev v Franciji in Luksemburgu? *Arhivi* 27 (2004), št. 2, str. 205–208.

Drnovšek, Marjan: Slovenska izseljenska društva v zahodnoevropskih državah med obema svetovnjima vojnama. *Dve domovini / Two Homelands* 7 (1996), str. 33–49.

Drnovšek, Marjan: Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost* (ur. Žitnik, Janja, Glušič, Helge), 1. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, Rokus, 1999, str. 29–60.

Drnovšek, Marjan: Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Borak, Neven, Lazarević, Žarko). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 113–126.

Drnovšek, Marjan: Odnos Partije do slovenske emigracije. *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar et al.). Ljubljana: Nova revija, 1998.

Drnovšek, Marjan: Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929–1940. *Viri* (1990), št. 3, str. 18–74.

Kalc, Aleksej: Izkušnja ZRS Koper pri izvajanju ciljno-raziskovalnega projekta Stanje arhivskega, muzejskega in knjižničnega gradiva pri slovenskih izseljencih. *Arhivi* 27 (2004), št. 2, str. 199–203.

Valencič, Vlado: Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1990, str. 43–82.

Vovko, Andrej: Udje Družbe sv. Mohorja v Nemčiji 1888–1918. *Dve domovini / Two Homelands* 13 (2001), str. 53–72.

Šlibar, Anton: Versko življenje naših izseljencev v Nemčiji. *Izseljenski vestnik Rafael*, VII (avgust 1937).

Štumberger, Saška: *Slovenščina pri Slovencih v Nemčiji*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete (Razprave), 2007.

Werner, Erich: *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1985.

Zdešar, Janez: Slovenski katoličani v Nemčiji. *Cerkev v sedanjem svetu*, VI, št. 1–2 (1972), str. 13–15.

Žakelj, Vinko: Vloga slovenskih izseljenskih društev in njihovi problemi. *Cerkev v sedanjem svetu*, VI, št. 1–2 (1972), str. 9–10.

⁵⁶ Drnovšek 1990, str. 18–74.

Zusammenfassung

VEREINSARCHIVE IN DEUTSCHLAND: ZWISCHEN VERGANGENHEIT UND GEGENWART

Das Vereinsleben hat im slowenischen Raum zumindest seit Mitte des 19. Jahrhunderts eine reiche Tradition. Als die Slowenen im 19. und 20. Jahrhundert auswanderten, gründeten sie überall ihre Bildungs-, Kultur- und Unterstützungsvereine, so auch in Deutschland. Die Entwicklung der slowenischen Auswanderervereine in Deutschland vom Ende des 19. Jahrhunderts bis heute lässt ein unterschiedliches Bild erkennen. In der Zeit der westfälischen Slowenen bis zum Ersten Weltkrieg stand das Vereinsleben in engerem Zusammenhang mit den katholischen Organisationen. Große Verdienste um sie hat sich der Missionar und slowenische Politiker Janez Evangelist Krek erworben, der mit seinen "westfälischen Briefen" in der Zeitung *Slovenec* (1899) die in Deutschland lebenden Slowenen in der Heimat sozusagen bekannt machte. Die Entwicklung der Vereine wurde durch den Ausbruch des Ersten Weltkrieges gestoppt. Aus dieser Zeit hat sich im Rheinland und in Westfalen kein slowenisches Vereinsarchiv erhalten. In der Zwischenkriegszeit war die Zahl der Vereine in Deutschland größer. Kontakte mit diesen unterhielt das Auswandererreferat der Drau-Banschaft. Archivmaterial über die Vereinstätigkeit ist auch im Archivgutbestand "Auswandererkommissariat" des Staatsarchivs in Zagreb zu finden. Die slowenischen Vereine in Deutschland entstanden ungefähr Ende der 20er Jahre. Neben weltlichen gab es starke katholische Vereine. Nach 1929 gliederten sie sich nach einem ideologischen Schlüssel, mit starker Präsenz des jugoslawischen Unitarismus. Die Belgrader Politik sorgte für die Vereine, die regimefreundlich waren. Das Archivmaterial, beispielsweise jenes der Drau-Banschaft, bringt die dunklen Seiten des Vereinslebens mit einer Reihe von Zwistigkeiten und persönlichen Meinungsverschiedenheiten ans Tageslicht. Nach 1933 waren

die Vereine in Deutschland unter den neuen, vom NS-Regime diktierten Verhältnissen tätig, das ihre Aktivität teilweise tolerierte. Auch aus dieser Zeit hat sich kein Vereinsarchiv erhalten, was zweifelsohne eine Auswirkung des Krieges war. Aus Beispielen in Frankreich, Belgien und den Niederlanden ist bekannt, dass die slowenischen Vereine beim deutschen Feldzug ihr Material vernichtet haben. Nach dem Zweiten Weltkrieg gliederten sich die Vereine in projugoslawische, kirchliche und Organisationen der politischen Emigration. Der Aufschwung der Vereine in Deutschland hing mit einer neuen Welle der wirtschaftlichen Immigration zusammen. Die neuen Vereine entstanden Anfang der 1970er Jahre, viele davon sind noch aktiv. Die Entwicklung der katholischen Vereine begann etwas früher. Die Vereinsarchive sind mehr oder minder erhalten, ein Gesamtüberblick fehlt jedoch. Modellhaft wurde der Erhaltungszustand der Archive der Vereine Slovenija Berlin, Sava Frankfurt und Triglav Stuttgart analysiert. In allen drei Fällen hat sich gezeigt, dass die Geschäftstätigkeit der Vereine so wie das Verhältnis zum eigenen Archivmaterial unterschiedlich war. Wenn der Verein von einem sorgfältigen Vorsitzenden bzw. Geschäftsführer geleitet wurde, blieb das Material erhalten, andernfalls ging es verloren. Das Archivmaterial des Vereins Slovenija Berlin ist das Beispiel eines sehr gut erhaltenen Vereinsarchivs. Es wurde mithilfe eines slowenischen Archivwissenschaftlers geordnet und inventarisiert. Im Fall des Vereins Sava Frankfurt ist für das erste Jahrzehnt seiner Tätigkeit die gesamte Dokumentation verloren gegangen. Es ist wünschenswert, dass die Fach- und Forschungsorganisationen (Archiv der Republik Slowenien, Institut für slowenische Aussiedler und Slowenisches ethnographisches Museum) und staatlichen Institutionen (Regierungsamt der Republik Slowenien für Auslands-slowenen) aktiver bei der Analyse des Erhaltungszustandes der Vereinsarchive sowohl in Deutschland als in den übrigen Einwanderungsländern mitwirken.

Utrinek iz razstave "Upodobitve Primoža Trubarja" – tematska razstava ob 500. obletnici rojstva Primoža Trubarja v Galeriji Kresija (9.–28. junij 2008), foto: Tina Arb, ZAL